

İKTİSAT YAZININDA KURUM VE KURUMSAL DEĞİŞİM KAVRAMLARI ÜZERİNE BİR NOT[†]

Hakan MIHÇI

*(Yrd.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA
e-mail: hakan@hacettepe.edu.tr)*

Özet:

Bu çalışma kurumsalcı analizlerin kavramsal çerçevesinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla tasarlanmıştır. Çalışmada ilk olarak, kurum kavramının iktisat yazınında farklı bakış açılarından hareketle nasıl tanımlandığına değinilmiş; kurumların temel özellikleri belirtildikten sonra bütüncül bir kurum tanımına ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra kurumsal değişim kavramının neyi ifade ettiği kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Abstract:

A Note on the Concepts of Institution and Institutional Change in the Literature of Economics

This paper is designed to help for the better understanding of the conceptual framework of the institutionalist analyses. At the beginning, the paper indicates how the concept of institution is defined by depending on different points of view in the literature of economics, and then, the main characteristics of institutions are mentioned. Afterwards, the concept of institutional change is briefly explained.

[†] Değerli görüş ve katkılarından dolayı bu çalışmayı inceleyen hakemlerden birine teşekkürü bir borç bilirim.

Anahtar Sözcükler: Kurum, kurumsal değişim, kurumsal iktisat :

Keywords: Institution, institutional change, institutional economics.

GİRİŞ

Kurum ve kurumsal değişim kavramlarının tanımlanması kurumsal çerçevede yapılan analizlerin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak sosyal bilimlerde sıkça karşılaşılan tanım sorunu, bu kavramlar söz konusu olduğunda da karşımıza çıkmakta; üzerinde uzlaşmaya varılan tek ve net bir tanımdan söz etmek olanaksız gözükmektedir.

Bu kısa çalışma, kurumsalcı analizlerin kavramsal çerçevesinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla tasarlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak kurum kavramının iktisat yazınında farklı bakış açılarından hareketle nasıl tanımlandığına değinilecek; kurumların temel özellikleri belirtildikten sonra bütüncül bir kurum tanımına ulaşılmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise kurumsal değişim kavramının neyi ifade ettiği kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

1. KURUM

Webster Sözlüğü (1956: 436)'nde kurum, bir yandan "kurma eylemi ve süreci", diğer yandan da "esaslar ve kurallar manzumesi" olarak tanımlanmaktadır. Hançerlioğlu (1981: 247)'nin hazırladığı Ekonomi Sözlüğü'nde kurum için "toplumsal ya da tecimsel bir görevle kurulmuş olan her türlü topluluk" ifadesi yer almakta; kurumun "kuruluş" deyiimiyle eş anlamlı olduğu belirtilmektedir. Başka bir Ekonomi Sözlüğü'nde ise, kurumlar "varolan ve insanlara kendisini benimsetip kabul ettiren şeyler" olarak tanımlanmakta ve "sosyal faaliyetlerin ürünleri" olarak nitelendirilmektedirler (Bouvier-Ajam, İbarrola ve Pasquarelli, 1988: 325).

Sözlük anlamlarından da anlaşılacağı gibi, kurum kavramı daha çok soyut düzeyde tanımlanmakta ve çeşitli belirsizlikler içermektedir. Kurumsal iktisadın kurucularından olan Commons, kurum kavramının taşıdığı belirsizliklerin, kurumsalcılığın tanımlanmasını da güçleştirdiğini belirtmektedir (Commons, 1931: 648).¹

Kurum kavramının tanım güçlüklerinden en önemlisi "kavramın nitelediği şeyi "somut" insanın "dışında" olan şeylerin ötesine taşmasıdır" (Demir, 1996: 174). Bunun uzantısı olarak ortaya çıkan diğer bir güçlük ise, kavramın farklı bakış açılarından hareketle tanımlanması; dolayısıyla üzerinde uzlaşmaya varılan tek bir tanıma ulaşılamamasıdır.

Schotter (1987: 117-118)'e göre, iktisat yazınında kurumlar, ya "kurallar", ya da "davranışsal kalıplar" çerçevesinde tanımlanıp değerlendirilmektedir. Örneğin Ruttan ve Hayami (1984: 204)'ye göre, kurumlar "insanlar arasındaki eşgüdümü kolaylaştıran toplumun veya örgütlerin kuralları" iken; Kapp (1968: 2)'a göre "geçmişten köklenen ve insan topluluklarını geleceğe taşıyan istikrarlı davranış kalıplarını ve düşünce alışkanlıklarını" ifade etmektedir. Uphoff (1986: 6) da kurumları "zaman içinde süregelen karmaşık davranış kalıpları" olarak tanımlamaktadır.

Bu iki bakış açısı arasındaki farklılık, yapılan analizin düzeyi ve içerdiği zaman boyutu ile yakından ilişkilidir. Sözleşmelerin düzenlenmesi ve uygulanması gibi görel olarak "mikro" düzeyde yapılan bir analizde kuralları öne çıkaran tanımlar daha anlamlı gözükmemekte; bu çerçevede kurumları oluşturan daha küçük unsurlar olan *durumların* kurum çatısı altında nasıl bir araya getirilip incelendiğine vurgu yapılmaktadır (Neale, 1988: 234-235). Buna karşılık kültürel, etik değerleri v.b. gibi konuları ele alan görel olarak "makro" düzeydeki analizlerde ise davranışsal kalıplara dayalı tanımlar yaygın olarak kullanılmaktadır. Başka bir deyişle toplumsal bütünlük, kurum denilen unsurlara ayrıştırılarak incelenmektedir. Böylece toplumu oluşturan kurumların nasıl birbiriyle ilişkili olduğu ve birbirini tamamladığı irdelenmektedir. Sağlıklı bir analiz için kurumların her iki düzeyde de ele alınıp tanımlanması ve incelenmesinin gerekli olduğu belirtilmelidir.

Benzer şekilde, zamanın veri olarak alındığı analizlerde kurumlar daha çok kurallar tarafından belirlenmekte ve bireysel veya toplumsal davranışlardan bağımsız olarak tanımlanmaktadır. Farklı bir anlatımla kurumlar, tarihsel zamanın toplumsal yaşam üzerindeki etkisini gözardı eden statik bir analiz çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu şekilde kurumlar farklı zaman kesitlerinde ortaya çıkan durumlar ve/veya kurallar manzumesi çerçevesinde incelenmektedir. Buna karşılık, zamanın bir değişken olarak ele alındığı analizlerde, tarihsel birikimin sonucunda ortaya çıkan davranış kalıpları da kurum kavramının tanımlanmasında kullanılmaktadır.² Dinamik bir analize başvuru bu süreçte davranışsal ilişkilerin gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde oluşumu ve değişimi üzerinde odaklanılmaktadır.³ Bu aşamada kurumların tanımının ve kurumsalcı analizin hem statik hem de dinamik bir zaman boyutu içermesinin bütüncül bir yaklaşımın geliştirilmesine olanak tanıyacağı unutulmamalıdır.

Birbirini tamamlayan bu yaklaşımlar bir araya getirildiğinde ise kurum kavramı, zaman içinde kurallardan davranış kalıplarına, oradan tekrar kurallara kadar uzanan dinamik bir karşılıklı etkileşim sürecinde daha iyi

algılanabilmektedir. Bu bakış açısından hareketle, Douglas North'un bütüncül bir kurum tanımına ulaştığı söylenebilir: "Kurumlar, insan ilişkilerinde tekrarlanan kurallar, kuralların yaptırım özelliği ve davranış kalıplarıdır" (North; 1989: 1321).

Hangi bakış açısından hareket edilirse edilsin, çeşitli tanımlama çabalarında açıkça ortaya konulduğu gibi, kurum kavramının temelini oluşturan üç belirgin özelliğin altı çizilmelidir. Bu özelliklerin birincisi, kurumların oluşması ve varlıklarını sürdürmesinin belirli kısıtlara ve kurallara bağlı olmasıdır. Bireylerin ve insan topluluklarının buldukları etkinliklerde nelerin yapılabileceğini ve nelerin yapılamayacağını gösteren bir kurallar dizisinin varlığı, kurumların en temel özelliklerinden birisidir.

Kurumların ikinci özelliği, öngörüye izin vermesidir. Kısıtlar ve kurallar en azından prensipte anlaşılabilir, insan ilişkilerinde tekrarlanabilir ve gelecekteki durumlarda da tekrarlanacağı beklenmelidir. Dolayısıyla, bireyler ve insan toplulukları, varolan kısıtlar ve kuralların belirli düzeyde bir kararlılığa sahip olduğunu düşünmeli ya da onları öyle algılamalıdır. Bunun tersi durumlarda, kurumların varlığından söz etmek olanaksız olacaktır.

Kurumların üçüncü özelliği de bireyler ve insan toplulukları arasındaki ilişkileri düzenleyebilmesidir. Bu töreler ve gelenekler doğrultusunda "istemli" olarak kabullenilebileceği gibi, dışsal bir otoritenin yaptırımı yoluyla da gerçekleştirilebilir.

Yukarıda belirtilen özellikler doğrultusunda kurum, *bireyler veya insan toplulukları arasındaki davranışsal ilişkileri düzenleyen kurallar dizisi* olarak tanımlanabilir.

Kavramın tanımı ve belirleyenlerinden yola çıkarak bazı somut kurum örnekleri de verilebilir. Siyasi partiler, sendikalar, dernekler, kooperatifler, vakıflar gibi yasal örgütler kurumdurlar. Çünkü bu örgütler gerek üyeler arasında, gerekse üyeler ile üye olmayanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen çeşitli kurallara dayanırlar. Benzer şekilde, borsalar, ürün piyasaları, kredi piyasaları, mali piyasalar, döviz piyasaları, emek piyasaları, hatta semt pazarları ve çarşıları da birer kurumdurlar. Çünkü tümünün işleyişi, resmi veya resmi olmayan kurallar ve düzenlemelere bağlıdır. Sözlü ve yazılı anlaşmaların önemli bir çoğunluğu da kurum özelliğini taşımaktadır. Anlaşmaya taraf olanların bazı özel etkinlikleri yasal veya töresel kurallar tarafından sınırlanmaktadır. Ayrıca gelenekler, töreler gibi kültürel ve etik kurallar da

bireyler ve insan toplulukları arasındaki ilişkileri belirledikleri ölçüde kurumdurlar.

2. KURUMSAL DEĞİŞİM

Bu aşamaya kadar yazılanları toparlayacak olursak, kurumların insanlar arasındaki ilişkileri belirli kurallar çerçevesinde düzenleme özelliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki, kurumlar, insan ilişkilerindeki ve davranışlarındaki kararlılığı sağlayan en önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliğiyle kurumlar “varolan durumun” sürdürülmesine hizmet etmekte, değişime karşı direnç gösteren yapılara dönüşmektedirler. Buna rağmen, kurumlar “değişmektedirler”. Ancak bu değişim bugünden yarına gerçekleşen devrimci bir öz değildir, etkileri zaman içinde ortaya çıkan evrimci bir nitelik taşımaktadır.⁴

Bu değişim sürecinde bireylerin etkinlikleri ile buldukları ortam arasındaki ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Yerleşik iktisat, bireylerin etkinliklerini gerçekleştirdikleri toplumsal ortamı veri kabul ettiğinden, daha çok bireylerin davranış biçimleri üzerinde yoğunlaşma eğilimindedir. Farklı bir anlatımla yerleşik iktisat, bireylerin davranış biçimlerini iktisadi faaliyetlerini gerçekleştirdikleri toplumsal ortamdan yalıtılarak inceleme çabasıdır.

Bu bağlamda yerleşik iktisatçıların durağan denge analizleri üzerinde daha fazla yoğunlaştığı söylenebilir. Bu analizlerin sınırlı sayıda değişken seçilerek yapılması ve *ceteris paribus* varsayımıyla iktisadi süreçleri derinden etkileyen birçok sosyal ve kurumsal değişkenin sabit kabul edilmesi⁵, analiz sonuçlarının gerçek yaşamla olan ilişkisini koparmakta; iktisadi sistemi kapalı ve statik bir yapıya dönüştürmektedir. Başka bir deyişle, iktisadi süreçleri birkaç değişken üzerinde odaklanarak açıklamak ve buradan yola çıkarak iktisadi sistemi içinde bulunduğu sosyal ve kurumsal yapıdan yalıtılarak incelemek, bu sistemin işleyen ve sürekli değişen bir süreç yerine donuk bir yapı olarak algılanmasını beraberinde getirmektedir.

Oysa kurumsal çerçevede yapılan analizlerde, bireylerin etkinlikleri ile buldukları ortam arasında karşılıklı ve evrimsel bir ilişkinin varlığı kabul edilmektedir (Miller, 1978: 18). Bu bağlamda bireylerin etkinlikleri hem buldukları ortamı belirlemekte, hem de bu ortam tarafından belirlenmektedir. Başka bir deyişle, bireylerin etkinlikleri hem varolan kurumsal yapıyla sınırlanmakta, hem de o yapıyı ‘aşamalı olarak’ değiştirme gücüne sahip olmaktadır. Bu değişim sürecini *kurumsal değişiklik* olarak nitelendirmek olanaklıdır. Bu süreç, hem varolan kurumların değişime uğramasına, hem de

yeni kurumların oluşumuna kaynaklık etmektedir. Burada değişiklik sonucunda ortaya çıkan yeni yapının büyük ölçüde varolan kurumlar tarafından şekillendirildiği belirtilmelidir (Neale, 1988: 250-251). Ancak yeni yapının eskisine göre daha "etkin" olabilmesi için, bu yapının iktisadi ve toplumsal yaşam üzerindeki olumlu etkilerinin gözlenmesi gerekmektedir.⁶ Bunun için ideoloji, tarihsel özgüllükler, iktidar, strateji ve öğrenme süreçleri gibi etkenler incelemeye dahil edilmelidir (North 1994; Fusfeld 1977). Dolayısıyla, kurumsal değişim süreci ve bu değişimin yönünü anlayabilmek için iktisadi, toplumsal ve kültürel dokuyu oluşturan etmenlerin bir bütün olarak ele alınması ve bu dokuda ortaya çıkan en küçük değişikliklerin incelenmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede, kurumsal değişim sürecinin ülkelerin kalkınma süreçleriyle ilintili olarak incelenebileceği öne sürülebilir. İktisadi ve toplumsal yaşamı bütüncül bir bakış açısıyla irdeleyen, toplumsal refahın artırılmasında kurumların ve kurumsal değişimin önemini vurgulayan kurumsalcı analizin, kalkınma iktisadının üzerinde yoğunlaştığı temel sorunlarla ilişki içinde olduğu gözlenmektedir. Bu ilişkinin temel nedeni, kalkınma sürecinin iktisadi değişikliklerle birlikte bir dizi yapısal ve kurumsal değişimi de beraberinde getirmesidir.

Kalkınma iktisadı, iktisat biliminin bir alt dalı olarak ortaya çıktığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yoğun olarak ülkelerin gelişme performansları arasındaki farklılıkları açıklamaya yönelmiş; gelişme düzeyi düşük olan azgelişmiş ülkelerin sorunlarına çözüm arayışı içinde olmuştur. Bu süreçte geleneksel analitik önermelerin ve iktisat politikası araçlarının azgelişmiş ülkelerin koşullarında iyi işlemediği anlaşılmıştır. Azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkelerin iktisadi ve toplumsal yapılarının birbirleriyle çakışmadığı ve bu nedenle iktisadi karar birimlerinin davranış biçimleri arasında önemli farklılıkların bulunduğu vurgulanmıştır (Adams, 1993: 247).

Bu farklılıkların, temel olarak ülkeler arasındaki kurumsal yapı farklılıklarından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü kurumlar her toplumun kendi özgün yapısı doğrultusunda şekillenmekte ve bireyler ile insan topluluklarının davranış biçimlerini belirlemektedir. Ayrıca kurumların oluşumu, işleyişi ve gelişimi toplumlar arasında önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıkların anlaşılabilmesi için, kurumsal farklılıkların ve özellikle kurumsal değişim sürecinin incelemeye dahil edilmesi gerekmektedir. Böylesi bir çaba hem kurumsal değişimin bütüncül bir çerçevede ele alınmasına, hem de kalkınma süreçlerinin incelenmesinde karşılaşılan "değişim" olgusunun analize

dahil edilmesi sorununun aşılmasına katkıda bulunacağından, anlamlı olacaktır.⁷

SONUÇ

Kurumsalcı çerçevede yapılan analizlere göre, iktisadi sistemleri açık ve dinamik sistemler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu sistemlerin işleyişini ve değişimini çözümlayebilmek ve gerçek hayattaki yansımalarını gözlemleyebilmek için değer yargıları, inanç sistemleri, yasal süreçler gibi bir dizi sosyal ve kurumsal değişkenin analize dahil edilmesi gerekmektedir. Bunun için kurumlar ve kurumsal değişim süreci üzerine yapılan araştırmaların disiplinlerarası bir özelliğe sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Gerçekten de kurumsalcı analiz, sadece iktisat biliminin değil, felsefe, hukuk, siyaset bilimi, antropoloji, toplumbilim gibi çeşitli sosyal bilim disiplinlerinin de ilgi alanı içinde yer almaktadır. Buradan hareketle, iktisat biliminin kurumsalcı analiz aracılığıyla diğer sosyal bilimlerle arasındaki kopukluğu gidererek kendisine yeni açılımlar sağlama ve sosyal bilim olma özelliğini ön plana çıkarma şansının bulunduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adams, J. (1993), "Institutions and Economic Development: Structure, Process, and Incentive", M.R. Tool (der.), *Institutional Economics: Theory, Method, Policy* içinde, Massachusetts: Kluwer Academic Publishers, 245-269.
- Ayres, C.E. (1962), *The Theory of Economic Progress*, New York: Schocken.
- Bouvier-Ajam, M. , Ibarrola, J. ve Pasquarelli, N. (1988), *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Bowles, S. (1998), "Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions", *Journal of Economic Literature*, 36 (1), 75-111.
- Commons, J.R. (1931), "Institutional Economics", *American Economic Review*, 21, 648-657.
- Demir, Ö. (1996), *Kurumcu İktisat*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Elster, J. (1998), "Emotions and Economic Theory", *Journal of Economic Literature*, 36 (1), 47-74.

- Foster, J. (1992), "The Institutionalist (Evolutionary) School", D.A. Mair ve A.G. Miller (der.), *A Modern Guide to Economic Thought: An Introduction to Comparative Schools of Thought in Economics* içinde, Aldershot: Edward Elgar, 207-232.
- Fusfeld, D.R. (1977), "The Development of Economic Institutions", *Journal of Economic Issues*, 11 (4), 743-784.
- Grunchy, A.G. (1987). *The Reconstruction of Economics: An Analysis of The Fundamentals of Institutional Economics*, New York: Greenwood Press.
- Hañçerliođlu, O. (1981). *Ekonomi Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hodgson, G. M. (1998), "The Approach of Institutional Economics", *Journal of Economic Literature*, 36 (1), 166-192.
- Kapp, A. (1968), "In Defence of Institutional Economics", *Swedish Journal of Economics*. 70. 1-18.
- Klein, P. A. (1977), "An Institutionalist View of Development Economics", *Journal of Economic Issues*, 11 (4), 785-807.
- Küçükömer, İ. (1965), *İktisat İlkeleri Üzerine*, Cilt:1, İstanbul: Hamle Matbaası.
- Mihçı, H. (1997), "İktisadi Büyüme ve Kalkınmaya Kurumsal Değişim Yaklaşımı", *Toplum ve Bilim*, 72, 140-152.
- Miller, E.S. (1978), "Institutional Economics: Philosophy, Methodology and Theory", *Social Science Journal*, 15 (1), 13-25.
- Nabli, M.K. ve J.B. Nugent (1989), "The New Institutional Economics and Its Applicability to Development", *World Development*, 17 (9), 1333-1347.
- Neale, W.C. (1988), "Institutions", M.R. Tool (der.) *Evolutionary Economics, Vol: I, Foundations of Institutionalist Thought* içinde, New York: M.E. Sharpe, Inc, 227-256.
- North, D. (1994), "Economic Performance Through Time", *The American Economic Review*, 84 (3), 359-368.
- North, D. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. (1989), "Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction", *World Development*, 17 (9), 1319-1332.
- Rabin, M. (1998), "Psychology and Economics", *Journal of Economic Literature*, 36 (1), 11-46.

- Ruttan, V.M. ve Y. Hayami (1984), "Toward a Theory of Induced Institutional Innovation", *Journal of Development Studies*, 20, 203-223.
- Samuels, W. J. (1991), "Institutionalist Economics", D. Greenway, M. Bleanay ve I. Steward (der.), *Companion to Contemporary Economic Thought* içinde, London: Routledge, 105-118.
- Samuels, W. J. (1987), "Institutional Economics", J. Eatwell, M. Milgate ve P. Newman (der.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics* içinde, London: Macmillan Press, Inc., 864-866.
- Schotter, A. (1987), "The Evolution of Rules", D. Mair ve A.G. Miller (der.) *A Modern Guide to Economic Thought: An Introduction to Comparative Schools of Thought in Economics* içinde, Aldershot: Edward Elgar, 233-262.
- Street, H.J. (1988), "The Institutionalist Theory of Economic Development", M.R. Tool (der.), *Evolutionary Economics, Vol:2, Institutional Theory and Policy* içinde, London: M.E. Sharpe, Inc. 443-470.
- Street, H.J. ve D.D. James (1982), "Institutionalism, Structuralism, and Dependency in Latin America". *Journal of Economic Issues*, 16 (3), 673-689.
- Uphoff, N. (1986), *Local Institutional Development*, West Hartford, CT: Kumarian Press.
- Webster's New Collegiate Dictionary (1956), Springfield, Mass.: G.&C. Merriam Co., Publishers.
- Wisman, J.D. ve J. Rosansky (1991), "The Methodology of Institutionalism Revised", *Journal of Economic Issues*, 25 (3), 709-737.

NOTLAR

¹ Kurumsal iktisat, kurumlar ve kurumsal değişimin iktisadi yaşama olan etkileri üzerinde odaklanan bir düşünce okuludur. Bu düşünce okulu iktisat biliminde yerleşik olmayan düşünce okullarından birisidir. Genel olarak iktisadi süreçleri çözümlenmeye çalışan, sosyal değişimi evrimci olarak gören, değerlerin toplumsal yapı üzerindeki önemini vurgulayan bir yaklaşımı benimsemektedir (Wisman ve Rozansky, 1991:710; Hodgson 1998). Bu yönüyle iktisat biliminin diğer sosyal bilimlerle olan ilişkilerini güçlendirdiği iddia edilebilir.

Bu iktisadi düşünce okulu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Foster (1992), Grunchy (1987) ve Samuels (1991, 1987).

² Örnek olarak Bowles (1998:103-105) iktisadi kurumların, bireylerin ve toplumların "tercihlerinin" belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır.

³ Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda, iktisadi analizlerde davranışsal ilişkilerin incelenmesine daha kapsamlı yer ayrılmasına ve kullanılan yöntemlerin analitik düzeyinin geliştirilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (Elster 1998; Rabin 1998).

⁴ Ayres (1962:186) kurumlardaki değişim sürecinin yavaşlığına vurgu yapmaktadır.

⁵ Küçükömer (1965:37)'e göre, yerleşik iktisadın geleneksel olarak sabit kabul ettiği değişkenler arasında "zevkler", "teknik bilgi düzeyi" ve "üretim kaynakları stokları"nın yanısıra "sosyal sistem ve onun içindeki ekonomik, hukuki, politik alt sistemler" veya "kurumsal çevre" bulunmaktadır.

⁶ Kurumsal değişimin her zaman ve koşulda daha etkin bir kurumsal yapının oluşumuna yol açacağını beklememek gerekir. Örneğin İspanyol ve İngiliz kalkınma süreçlerini tarihsel perspektifden ve kurumsal değişim çerçevesinde karşılaştırmalı olarak inceleyen North (1989:1325-1330), İspanya'daki kurumsal değişimin İngiltere'dekinin tersine durgunlukla sonuçlandığını belirtmektedir.

⁷ Kurumsal değişim ile kalkınma süreçleri arasındaki karşılıklı ilişkileri inceleyen çalışmalara örnek olarak Adams (1993), Klein (1977), Nabli ve Nugent (1989), North (1990), Street (1988) ve Street ve James (1982) verilebilir. Ayrıca bu alanda yapılan çalışmaları derleyen Mihçı (1997)'ya daha fazla bilgi için bakılabilir.